

JANUSZ HELLER
ZBIGNIEW NASALSKI
Uniwersytet Warmińsko-Mazurski
Olsztyn

PRZEMIANY DEMOGRAFICZNE NA WSI WARMIŃSKO- MAZURSKIEJ W OKRESIE TRANSFORMACJI SYSTEMOWEJ

Wprowadzenie i cele badań

Transformację systemową określającą przemiany zainicjowane w krajach Europy Środkowo-Wschodniej na przełomie lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych ubiegłego wieku, można zdefiniować jako trzy odrębne, ale wzajemnie uwarunkowane i ściśle powiązane procesy. Pierwszy stanowią przekształcenia polityczne, czyli przechodzenie do ustroju demokratycznego. Drugi, to proces transformacji gospodarczej, czyli odejście od modelu centralnego planowania oraz administracyjnego sterowania i wprowadzenie gospodarki rynkowej. Trzeci, to postępujący proces integracji gospodarczej, widoczny jako instytucjonalne i formalne włączenie w system i struktury gospodarcze krajów Unii Europejskiej.

Podobnie należy definiować uwarunkowania, które leżą u podstaw przemian na wsi. Bezpośrednie konsekwencje praktyczne transformacji systemowej w Polsce, to wprowadzenie różnych form samorządności na wsi, w tym szczególnie ważnego – samorządu terytorialnego. Upowszechnienie mechanizmów rynkowych zaowocowało natomiast m.in. równowagą na rynkach środków produkcji, ale także na rynkach produkcji rolniczej. Z kolei, trwający od kilkunastu lat i nadal kontynuowany proces pogłębiania integracji europejskiej, to nie tylko mechanizmy Wspólnej Polityki Regionalnej, czy pomoc strukturalna dla wsi, ale również otwarte granice i możliwości wyjazdów, w tym szczególnie cenna – migracja zarobkowa.

W okresie minionych 17 lat na wsi polskiej oraz w jej otoczeniu krajowym i zagranicznym nastąpiły więc bardzo istotne zmiany. Wieś przestała być prawie wyłącznie dostarczycielem surowców do produkcji żywności, a w znacznym stopniu stała się miejscem zamieszkania liczego grona osób bez pracy i zajęcia, które zapewniałoby godziwe warunki życia. Poważnemu ograniczeniu uległy produkcyjne funkcje wsi, a mechanizmy rynkowe z całą ostrością ujawniły problem jej przeludnienia. Obserwuje się też poszukiwanie i wskazywanie nowych wariantów oraz rozwiązań, których celem jest łagodzenie tych problemów. Temu ma służyć m.in. zrównoważony rozwój, a także wielofunkcyjny charakter obszarów wiejskich, czyli pozarolnicza aktywność zawodowa rolników, rozwój agroturystyki itp. Podejmuje się też próby ukazywania oraz inspirowania aktywności zawodowej środowisk pozarolniczych, które pośrednio oraz bezpośrednio wpływają na obraz dzisiejszej wsi.

Poszukiwanie nowych pól aktywności zawodowej (obok produkcji rolniczej) nie rozwiązuje jednak wszystkich problemów ludności wiejskiej, w tym jej niskich dochodów. W tej sytuacji alternatywą staje się poszukiwanie pracy poza dotychczasowym miejscem zamieszkania. Brak środków finansowych w budżecie państwa na te cele, a także brak woli politycznej władz powodują, iż ruch ten ma wyłącznie charakter naturalny, a jego celem jest – najogólniej ujmując – poprawa warunków życia. Odpływ mieszkańców ze wsi bez administracyjnej inspiracji powinien więc być wdzięcznym przedmiotem badań. Stąd też interesującymi stają się badania, które opisują zjawiska zapoczątkowane właśnie na przełomie lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych ubiegłego wieku. To wówczas zostały uruchomione procesy, które dzisiaj oceniamy jako czynniki sprawcze, a zaobserwowane efekty tych zmian, to dostosowania do zupełnie nowej rzeczywistości, które ujawniają się bardzo różnymi i często nieprzewidywalnymi, aczkolwiek ciekawymi skutkami.

Można założyć, że im gorsze są warunki życia na wsi lub też w bliższym bądź w dalszym jej otoczeniu istnieje możliwość szybszej poprawy tych warunków, tym procesy migracji ludności wiejskiej, a zwłaszcza młodzieży, będą ujawniać się w szybszym tempie i na większą skalę. Spowolnienie odpływu ludności ze wsi możliwe jest tylko wówczas, gdy w satysfakcjonującym dla jej mieszkańców tempie, zaczną poprawiać się tam warunki życia. W tak sformułowanej hipotezie tkwi jednak pewien błąd metodyczny. Otóż warunki życia w zewnętrznym otoczeniu wsi, tak krajowe jak i zagraniczne, są ważnym punktem odniesienia dla potencjalnych emigrantów ze wsi. Im korzystniejsze warunki życiowe stwarzać będzie perspektywa opuszczenia dotychczasowego miejsca zamieszkania, tym chęć wyjazdu będzie większa. Podstawowe założenie prezentowanego opracowania można zatem sformułować następująco:

Najbardziej obiektywną i syntetyczną miarą oceny warunków życia na wsi jest zachowanie jej mieszkańców. Ludność wiejska najchętniej opuszcza tereny opóźnione w rozwoju, czyli takie, w których warunki życia są wyraźnie gorsze od krajowego lub zagranicznego otoczenia. Jeśli jednak ten dystans cywilizacyjny – dzielący wieś od potencjalnego miejsca migracji – maleje, to również skala oraz tempo odpływu ludności z tej wsi będzie się zmniejszać.

W siedemnastoletnim okresie transformacji systemowej w Polsce pojawiły się nowe uwarunkowania przyspieszające odpływ ludności ze wsi do miasta. Nie zadziałały tu jednak wyłącznie proste mechanizmy, które unifikowałyby efekty tych przemian. Z wstępnych obserwacji i badań pilotażowych wynika, że ludność wiejska na Warmii i Mazurach zareagowała na te bodźce zewnętrzne w bardzo zróżnicowany sposób. Badania tych problemów można zatem prowadzić zakładając bardzo różne ich cele. Badaniom prezentowanym w tym opracowaniu przyświeca natomiast jeden cel nadrzędny, a mianowicie: wskazanie terenów wiejskich (gmin wiejskich), które ocena zachowania ich mieszkańców pozwala zaliczyć do:

- opóźnionych w rozwoju;
- charakteryzujących się stagnacją cywilizacyjną;
- perspektywicznych cywilizacyjnie i gospodarczo.

Z tych ogólnych założeń wynika bardziej szczegółowy cel prezentowanego opracowania: jest nim ocena zmian liczby ludności w gminach wiejskich na Warmii i Mazurach. Podstawą tej oceny jest analiza przemian demograficznych z uwzględnieniem dwóch wskaźników. Pierwszym jest gęstość zaludnienia terenów wiejskich, a drugim odległość od miasta. Z obydwu tych uwarunkowań wywodzą się też dwie szczegółowe hipotezy badawcze:

- ludność wiejska chętniej opuszcza tereny już wcześniej wyludnione, natomiast w gminach wiejskich o wyższej gęstości zaludnienia istnieją warunki, które wpływają na relatywne spowolnienie procesów migracyjnych;
- odpływowi ludności wiejskiej sprzyja oddalenie od ośrodków miejskich, a bliskość miasta – zwłaszcza dużego – jest czynnikiem minimalizującym odpływ mieszkańców wsi.

Udowodnienie obu tych hipotez spełnia dwie funkcje. Pierwsza z nich ma charakter poznawczy, a druga bardziej praktyczny, wskazuje bowiem – w sposób najbardziej obiektywny – te obszary wiejskie, które na Warmii i Mazurach są wyraźnie upośledzone i te o korzystniejszych warunkach. Funkcja poznawcza odnosi się przede wszystkim do roli transformacji systemowej, jako wypadkowej lub sumy czynników ujawniających naturalne dysproporcje rozwojowe terenów wiejskich, a funkcja praktyczna pozwala na formułowanie wniosków o charakterze postulatycznym dla polityki społecznej i gospodarczej.

Przedmiot, zakres i metody badań

Pod pojęciem „przemiany demograficzne” rozumiemy zmianę liczby ludności (zmniejszenie lub wzrost). Tendencje te są analizowane w latach 1989-2006, czyli w okresie obejmującym transformację systemową w Polsce. Pojęcie to nie uwzględnia jednak szczegółowego badania procesów migracji. Zjawisko to można natomiast wyrazić bilansem przyrostu naturalnego oraz różnicą między odpływem i napływem mieszkańców. Przemiany te można również mierzyć liczbą ludności ogółem oraz gęstością zaludnienia. Z kolei gęstość zaludnienia to liczba mieszkańców ogółem w przeliczeniu na 1 km² powierzchni gminy.

W badaniach uwzględniono wszystkie gminy wiejskie, które obecnie znajdują się na obszarze województwa warmińsko-mazurskiego, a ich granice i wielkość z roku 1989 są porównywalne z analogiczną charakterystyką w roku 2006. Odrębną grupę stanowią tereny wiejskie w gminach miejsko-wiejskich. Ich wybór odbył się według podobnych kryteriów jak grupy pierwszej. Dane z roku wyjściowego, to średnia z trzech lat: 1989-1991, natomiast dane kończące badany okres, to średnia z trzech lat 2004-2006. Badania dotyczą liczby mieszkańców ogółem oraz gęstości zaludnienia.

Pierwsza część badań obejmuje analizę zróżnicowania poziomu gęstości zaludnienia terenów wiejskich w roku 2006 (stan średni z lat: 2004-2006). W tej części badań wydzielone zostały trzy grupy: pierwszą stanowią gminy wiejskie oddalone od miast, drugą gminy wiejskie położone w bliskiej odległości od miast i trzecią – tereny wiejskie z gmin miejsko-wiejskich. Takie założenia badawcze przewidują, że ocenie poddany zostaje w istocie cały okres około 60 lat drugiej połowy XX

wieku i początków nowego stulecia. Jest to bowiem synteza procesów, które zostały zapoczątkowane powojennym wysiedlaniem rdzennych mieszkańców tej ziemi, napływem ludności narodowości polskiej oraz ukraińskiej i – poprzez wszystkie etapy przemian minionych lat – kończą się w roku 2006. Gęstość zaludnienia terenów wiejskich w roku 2006 (średnia z lat: 2004-2006) stanowi więc wypadkową wszystkich tych wielu procesów minionego sześćdziesięciolecia.

Druga część badań uwzględnia przemiany demograficzne zaistniałe na terenach wiejskich, ale tylko w okresie transformacji systemowej, czyli w latach: 1989/1991-2004/2006. W tej części analizie poddane zostały zmiany liczby ludności ogółem w tych samych grupach gmin.

W badaniach zastosowano analizę porównawczą z wykorzystaniem tradycyjnej metody tabelarycznej.

Przemiany demograficzne w literaturze

Najczęściej akcentowanym w literaturze celem badań przemian demograficznych jest wskazywanie prawidłowości rozwoju ludności na danym terenie, w określonych warunkach społeczno-gospodarczych [3, 13]. Stan i struktura ludności oraz ich zmiany były przedmiotem analiz prowadzonych niemal od początku organizowania się społeczeństw. Szczególnie dynamiczny rozwój naukowego wykorzystania informacji o zmianach ludnościowych miał miejsce w wiekach XVI-XIX. Współczesne teorie przemian demograficznych koncentrują się przede wszystkim na wskazywaniu prawidłowości cykli demograficznych oraz ich wpływu na rozwój społeczno-gospodarczy [5, 10, 11].

W ujęciu regionalnym przemiany ludności wiejskiej są bardzo zróżnicowane. Literatura naukowa akcentuje tu najczęściej problematykę peryferyjności części obszarów wiejskich, pozytywne oddziaływanie aglomeracji na tereny przyległe, a także specyficzne funkcje obszarów wiejskich, np. monofunkcyjność rolnictwa jako czynnik zwiększający migracje mieszkańców wsi. Wskazuje też na to, iż bezrobocie w mieście może być barierą hamującą odpływ ludności ze wsi, a często staje się też czynnikiem powodującym pewne odwrócenie kierunku migracji z miasta na wieś. Ważną cechą procesów demograficznych jest ich długotrwałość i ciągły charakter [2, 3, 4, 5, 6].

Przemiany demograficzne determinowane są bardzo licznymi czynnikami. Do najważniejszych z nich należy zaliczyć procesy naturalne (liczbę urodzeń, umieralność i długość życia) oraz migracje. Rozpatrując szerzej ruch wędrowny ludności, który jest podstawowym elementem opracowania, należy wskazać na jego najważniejsze determinanty [1, 4, 5, 13]:

- zróżnicowanie sytuacji gospodarczej regionów i wynikające z niego szanse generowania dochodów osobistych ludności;
- stopień zasiedlenia ludności (tereny województwa warmińsko-mazurskiego zostały po II wojnie światowej w dużej części zasiedlone ludnością napływową, a więc są to mieszkańcy bez lokalnych rodowodów);
- rosnąca dynamika zmian w zakresie zapotrzebowania na różne grupy potencjału społecznego w miarę postępu technicznego i cywilizacyjnego (konieczność

dostosowywania się do zapotrzebowania na pracę), w tym konsekwencje przeludnienia agrarnego;

- niedorozwój lokalnej infrastruktury (budowlanej, technicznej, oświatowej, kulturalnej, rynkowej, itp.);
- warunki naturalne środowiska.

W pewnych warunkach skutki negatywne może mieć również zbyt duża gęstość zaludnienia. Rozdrobnienie struktury agrarnej utrudnia realizację racjonalnych działań gospodarczych i ze względu na znaczne utrwalenie kulturowe jest trudne do wyeliminowania w krótkim okresie. Przykładem są tu niektóre regiony w południowo-wschodniej Polsce [2].

W ujęciu socjologicznym przemiany ludnościowe na wsi są elementem współczesnej modernizacji społeczeństwa, dynamizującego przeobrażenie z wiejsko-agrarnego w miejsko-przemysłowe. Na obecnym etapie tego procesu precyzyjniejsze jest określenie: zmiany w kierunku społeczeństwa nowoczesnego. Społeczeństwo wiejskie, zwłaszcza młodsze pokolenie, które wyraźniej dostrzega niedoskonałości systemu (kultury) agrarnej, unifikuje coraz częściej swoje cele ekonomiczne, kulturalne i inne z celami ludności miejskiej, dążąc m.in. poprzez wykształcenie, przejęcie pewnych wzorców zachowań kulturowych do tzw. stanu nowoczesności [5, 7].

W perspektywie najbliższych dziesięcioleci przewiduje się różne scenariusze przemian demograficznych na obszarach wiejskich. Niektóre z nich (np. GUS-u) zakładają, że do roku 2030, przy zmniejszającej się ogólnej liczbie ludności (o niemal 6%), wzrośnie liczba ludności wiejskiej (o 3,5%). Inne wskazują na zdecydowanie odmienny kierunek przemian. Prognozy ONZ zakładają, że liczba ludności wiejskiej zmniejszy się aż o 25,5%, kształtując udział mieszkańców wsi w ogólnej liczbie ludności na poziomie 30,1%. Zmniejszenie liczebności ludności wiejskiej spodziewane jest we wszystkich krajach UE [6].

Z licznych badań i prognoz wynika, że całe województwo warmińsko-mazurskie, a nie tylko jego obszary wiejskie, są dość powszechnie zaliczane do terenów depopulacyjnych. Jest to efekt położenia w północno-wschodniej części kraju, która w całości, czyli wraz z województwem podlaskim i częścią mazowieckiego, stanowi region wyraźnie opóźniony w rozwoju [2, 13, 14].

Uznanie Warmii i Mazur za region depopulacyjny, jest wyjaśniane m.in. opinią J. Holzera. Uważa on, iż głównym sprawcą migracji ludności są różnice w rozwoju społeczno-gospodarczym. Z kolei, w Europie już od początków XXI wieku zaznacza się bardzo poważne ubytki ludności w wieku produkcyjnym. W Polsce wystąpią natomiast największe po wojnie przyrosty ludności w tej grupie wiekowej. J. Holzer wprawdzie równocześnie formułuje ocenę, iż oczekiwania na wchłonięcie naszych nadwyżek siły roboczej przez kraje Europy Zachodniej są mało realne, jednak nie wyklucza tych procesów [12].

Holzer formułował swoją opinię ok. 10 lat temu. Dzisiejsza praktyka w pełni ją potwierdza. Już obserwujemy bowiem odpływ ludności ze znacznej części województwa. Można więc przyjąć, iż najważniejsza z przesłanek teoretycznych, która była inspiracją dla prezentowanych tu badań, ma poważne uzasadnienie merytoryczne oraz praktyczne.

Zróźnicowanie gęstości zaludnienia terenów wiejskich

Obecny podział administracyjny województwa warmińsko-mazurskiego obejmuje 116 gmin, w tym 16 miejskich, 33 miejsko-wiejskich oraz 67 wiejskich. Na wsi mieszka prawie 40% mieszkańców, na ogólną ich liczbę ponad 570 tys. Jest to region o ponad dwukrotnie mniejszej gęstości zaludnienia ogółem (59 osób/km²) od średniej krajowej (123 osoby/km²). Z kolei tereny wiejskie są zaludnione przeciętnie przez ok. 24 osoby/km², co (wspólnie z województwem zachodniopomorskim) plasuje je na ostatnim miejscu w kraju. Warto przypomnieć, że największą gęstością zaludnienia obszarów wiejskich charakteryzują się województwa: małopolskie i śląskie (121 i 117 osób/km²), a średnia gęstość zaludnienia wsi w Polsce wynosi ok. 50 osób/km² [9].

Tabela 1

Podział gmin na Warmii i Mazurach według gęstości zaludnienia obszarów wiejskich (średnio w latach 2004-2006)

Rodzaj obszarów wiejskich	Gęstość zaludnienia (osób/km ²)		
	< 20	20 – 30	> 30
Gminy wiejskie	Banie Mazurskie, Budry, Dubienniki, Godkowo, Górowo Haweckie, Janowo, Jedwabno, Kolno, Kruklanki, Lełkowo, Lidzbark Warmiński, Płoskinia, Pozezdrze, Świętajno ^a (powiat olecki), Wielbark.	Barciany, Bartoszyce, Braniewo, Dąbrówno, Dźwierzuty, Ełk, Giżycko, Hława, Janowiec Kościelny, Kalinowo, Kętrzyn, Kiwity, Kowale Oleckie, Kozłowo, Lubomino, Łukta, Miłki, Mrągowo, Piecki, Purda, Rozogi, Sorkwity, Srokowo, Stare Juchy, Stawiguda, Szczytno, Świętki, Świętajno ^a (powiat szczycieński), Wieliczki, Wilczęta, Wydmyny.	Biskupiec, Dywity, Działdowo, Elbląg, Gietrzwałd, Grodziczno, Gronowo Elbląskie, Grunwald, Iłowo-Osada, Jonkowo, Kurzętnik, Lubawa, Małdyty, Markusy, Milejewo, Nowe Miasto Lubawskie, Ostróda, Płońska, Prostki, Rybno, Rychliki.
Gminy miejsko-wiejskie (obszar wiejski)	Biała Piska, Frombork, Gołdap, Mikołajki, Miłomłyn, Młynary, Nidzica, Olsztynek, Orneta, Orzysz, Pasym, Pieniężno, Pisz, Reszel, Ruciane Nida, Ryn, Sępoleń, Tolkmicko, Węgorzewo, Zalewo.	Barczewo, Bisztynek, Dobre Miasto, Jeziorany, Kisielice, Korsze, Lidzbark, Miłakowo, Olecko, Pasłęk, Susz.	Biskupiec, Morąg.

^a W województwie warmińsko-mazurskim występują dwie gminy wiejskie Świętajno (w powiatach: szczycieńskim i oleckim).

Niezależnie od bardzo niskiej gęstości zaludnienia obszarów wiejskich w regionie warmińsko-mazurskim, obserwujemy tu jeszcze dość znaczne zróżnicowanie pomiędzy gminami. Jest grupa gmin, w których wieś jest już w istocie wyludniona. Jeśli liczba mieszkańców na 1 km² tylko nieznacznie przekracza 10 osób, to trudno mówić o gospodarczym, czy usługowym zorganizowaniu lokalnej społeczności. Większość usług produkcyjnych, handlowych, a także kulturalnych i oświatowych, mieszkańcy muszą realizować w okolicznych miastach, z którymi połączenia komunikacyjne nie zawsze są komfortowe.

Z danych tabeli 1 wynika, że średnio w latach 2004/2006, na ogólną liczbę 67 gmin wiejskich, w 15 z nich gęstość zaludnienia wynosiła poniżej 20 osób na 1 km². Najbardziej charakterystyczną cechą jest położenie tych gmin. W większości znajdują się w północnej (głównie w powiecie braniewskim) lub północno-wschodniej (w powiatach piskim, giżyckim, oleckim i węgorzewskim) części regionu. Z kolei wśród 20 gmin wiejskich, w których gęstość zaludnienia wynosiła ponad 30 osób na 1 km², większość znajduje się w zachodniej, południowej lub centralnej części województwa. W przeciwieństwie do wyludnionych wsi na terenach północnej i wschodniej części regionu, w tej grupie gmin wiejskich są takie, które nawet wyraźnie przekraczają przeciętne krajowe wskaźniki gęstości zaludnienia: Iłowo-Osada (63,0 osoby/km²), Kurzętnik (57,7), Nowe Miasto Lubawskie (56,6), Dywity (55,7), czy Gronowo Elbląskie (54,9).

Z analizy danych tabeli 1 wynika, że nieco innymi cechami charakteryzują się tereny wiejskie zlokalizowane w gminach miejsko-wiejskich, a więc położonych wokół miast o statusie gminnym. Gęstość zaludnienia wsi w tej grupie jest jeszcze mniejsza: średnio dla całej zbiorowości 33 gmin miejsko-wiejskich wskaźnik ten wynosi 19,7 osób/km², co przy przeciętnym zaludnieniu gmin wiejskich – 26,8 osób/km², oznacza w istocie tereny prawie wyludnione. Nie ma ponadto porównywalnych prawidłowości terytorialnych, które można zaobserwować wśród gmin wiejskich. Można to wytłumaczyć najprawdopodobniej wzmożonym wpływem ludności wiejskiej do sąsiadującego z tymi terenami miasta gminnego, ale kategoriyczny wniosek w tej sprawie powinien być poparty dokładniejszymi badaniami.

Przemiany demograficzne obszarów wiejskich należy rozpatrywać nie tylko na tle położenia badanych terenów w stosunku do ogólnej ich lokalizacji w regionie, ale również ich usytuowania względem miast o różnej wielkości. Na terenie województwa warmińsko-mazurskiego położone są dwa miasta o wielkości powyżej 100 tys. mieszkańców (Olsztyn i Elbląg). Z tymi miastami sąsiaduje 9 gmin wiejskich oraz 3 miejsko-wiejskie (tab. 2). W pięcioma miastami o wielkości od 30-100 tys. (Ełk, Giżycko, Iława, Ostróda i Kętrzyn) sąsiaduje 19 gmin wiejskich oraz 12 miejsko-wiejskich. Pozostałe gminy sąsiadują z najmniejszymi miastami lub mają tzw. status gmin oddalonych.

Tabela 2

Charakterystyka demograficzna obszarów wiejskich Warmii i Mazur w zależności od położenia gmin w stosunku do miast o różnej wielkości (średnio w latach 2004-2006)

Rodzaj obszarów wiejskich	Położenie gmin	Liczba gmin	Ludność - średnio na 1 gminę (osób)	Gęstość zaludnienia (osób/km ²)
Gminy wiejskie	Otoczające miasta powyżej 100 tys. mieszkańców	9	5618	33,0
	Otoczające miasta 30-100 tys. mieszkańców	19	7373	29,3
	Pozostałe	39	5372	24,2
Gminy miejsko-wiejskie (obszar wiejski)	Otoczające miasta powyżej 100 tys. mieszkańców	3	5231	22,7
	Otoczające miasta 30-100 tys. mieszkańców	12	4978	19,8
	Pozostałe	18	5268	19,7

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych GUS [9].

Z danych zaprezentowanych w tabeli 2 wynika, że położenie terenów wiejskich w stosunku do miast o różnej wielkości nie wpływa na ogólną liczbę ludności wiejskiej w jednostce administracyjnej. Widać także wyraźnie, że wokół dużych miast zwiększa się gęstość zaludnienia. Można to wytłumaczyć, zwłaszcza w odniesieniu do największych miast, widoczną w całym kraju migracją ludności miejskiej do okolicznych wsi. Wśród miast najmniejszych możemy natomiast zaobserwować proces odwrotny, i dotyczy to zarówno gmin wiejskich, jak i miejsko-wiejskich.

Uwarunkowania zmian liczby mieszkańców w okresie transformacji systemowej

Obszary wiejskie województwa warmińsko-mazurskiego w dużej części należą do terenów o trudnej sytuacji ekonomiczno-społecznej. Transformacja gospodarcza, a szczególnie likwidacja państwowych gospodarstw rolnych, a także otoczenia wspomagającego ich funkcjonowanie, doprowadziła do znacznego obniżenia kondycji ekonomicznej wielu gmin. Charakterystyczna niska koncentracja pozarolniczej działalności wytwórczej (zwłaszcza przemysłowej) oraz niska dynamika wzrostu popytu m.in. na lokalne usługi turystyczne spowodowały bardzo znaczny wzrost bezrobocia, a w konsekwencji zabrakło źródeł utrzymania dla znacznej części społeczeństwa.

Zmiany demograficzne stanowią w znacznym stopniu reakcję na miejscowe, czyli lokalne, lub zewnętrzne warunki ekonomiczne. Warunki te mogą być kształtowane m.in. przez rozwój lokalnego rynku pracy. Jeśli jednak liczba ludności jest stosunkowo niewielka, to rozwój tego rynku jest bardzo ograniczony. Wówczas o migracji decydują zewnętrzne warunki krajowe lub zagraniczne. W badaniach

założono zatem, że jednym z ważniejszych czynników determinujących zmienność demograficzną obszarów wiejskich województwa warmińsko-mazurskiego była gęstość zaludnienia przed okresem transformacji gospodarczej, czyli średnio w latach 1989/1991.

Tabela 3

Zmiany demograficzne w gminach Warmii i Mazur w zależności od gęstości zaludnienia na obszarach wiejskich (lata 1989/91-2004/06)

Rodzaj obszarów wiejskich	Gęstość zaludnienia w 1989/91 r. (osób/km ²)	Liczba gmin ^a	Zmiana liczby ludności średnio na 1 gminę (osób)	Zmiana gęstości zaludnienia w okresie 1989/91-2004/06 (%)
Gminy wiejskie	< 20	13	- 122	- 2,7
	20 – 30	34	+ 38	+ 0,8
	> 30	20	+ 108	+ 1,5
	ogółem	67	+ 28	+ 0,5
Gminy miejsko-wiejskie (obszar wiejski)	< 20	14	- 137	- 2,9
	20 – 30	13	- 192	- 3,2
	> 30	2	- 294	- 2,9
	ogółem	29	- 173	- 3,0

^a Spośród wszystkich gmin województwa warmińsko-mazurskiego w analizie nie uwzględniono tych, które w okresie 1989-2006 podlegały istotnym zmianom administracyjnym (np. istotna zmiana powierzchni, wydzielenie miast, itp.): Miłakowo, Miłomłyn, Pasym, Tolkmicko.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych GUS [8, 9].

W 13 gminach, w których w latach 1989/1991 gęstość zaludnienia nie przekraczała 20 osób/km², stwierdzono dość wyraźne zmniejszenie liczby ludności ogółem. Średnio w całym okresie transformacji liczba mieszkańców zmniejszyła się o ok. 122 osoby, a w przeliczeniu na 1 km² ubytek ten wynosił ok. 2,7% (tabela 3). W pozostałych gminach wiejskich liczba mieszkańców ogółem oraz gęstość zaludnienia wzrosły, chociaż wzrost ten wynosił mniej niż 1% lub nieznacznie przekraczał tę wielkość (ok. 1,5%). Wynika z tego, że w odniesieniu do gmin wiejskich jednoznacznie została potwierdzona hipoteza zakładająca, że w miarę obniżania się gęstości zaludnienia na wsi – w okresie transformacji systemowej – zwiększał się poziom odpływu ludzi ze wsi.

Z danych tabeli 4 wynika, że w gminach miejsko-wiejskich odnotowano wyraźny odpływ ludności, ustalony jako średnia dla poszczególnych grup gmin (poza dwoma gminami, które sąsiadują z największymi miastami). Należy jednak zauważyć, że to właśnie w tej grupie dominowały gminy o gęstości zaludnienia poniżej 20 osób na 1 km² (14 gmin), a w grupie powyżej 30 osób na 1 km² znalazły się jedynie 2 gminy. Ogólne zmniejszenie liczby ludności wiejskiej w tej grupie gmin może być zatem potwierdzeniem faktu, iż niski poziom gęstości zaludnienia jest

jedną z ważnych przyczyn sprawczych przyspieszających procesy migracyjne ze wsi. Można też zauważyć, że tereny wiejskie w gminach miejsko-wiejskich otaczają głównie małe miasta, liczące po kilka lub najwyżej kilkanaście tysięcy mieszkańców i to jest druga przyczyna odpływu mieszkańców wsi z tych terenów.

Tabela 4

Zmiany demograficzne na obszarach wiejskich Warmii i Mazur w zależności od położenia gmin w stosunku do miast o różnej wielkości (lata 1989/91-2004/06)

Rodzaj obszarów wiejskich	Położenie gmin	Liczba gmin ^a	Zmiana liczby ludności średnio na 1 gminę (osób)	Zmiana gęstości zaludnienia w okresie 1989/91-2004/06 (%)
Gminy wiejskie	Otoczające miasta powyżej 100 tys. mieszkańców	9	+ 502	+ 9,7
	Otoczające miasta 30-100 tys. mieszkańców	19	+ 92	+ 1,4
	Pozostałe	39	- 113	- 2,0
Gminy miejsko-wiejskie (obszar wiejski)	Otoczające miasta powyżej 100 tys. mieszkańców	2	+ 591	+ 11,2
	Otoczające miasta 30-100 tys. mieszkańców	11	- 350	- 6,3
	Pozostałe	16	- 146	- 2,5

^a Spośród wszystkich gmin województwa warmińsko-mazurskiego w analizie nie uwzględniono tych, które w okresie 1989-2006 podlegały istotnym zmianom administracyjnym (np. istotna zmiana powierzchni, wydzielenie miast, itp.): Miłakowo, Miłomłyn, Pasym, Tolkmicko.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych GUS [8, 9].

W odniesieniu do gmin wiejskich, a także miejsko-wiejskich, potwierdzona została w pełni również druga hipoteza badawcza, zakładająca, iż korzystne położenie gmin (ale jedynie w pobliżu dużych miast), kształtowało pozytywne zmiany demograficzne. Im bliżej największych miast regionu położone są gminy, tym większa była tendencja do wzrostu zaludnienia. Na terenach wiejskich okalających Elbląg i Olsztyn, w analizowanym okresie transformacji odnotowano wzrost gęstości zaludnienia o 9,7% (tabela 4). Pozytywne zmiany demograficzne zauważalne są również w gminach wiejskich położonych w pobliżu miast powyżej 30 tysięcy mieszkańców. W tych jednostkach administracyjnych zaludnienie wzrosło średnio o 1,4%. W pozostałych gminach wiejskich, czyli oddalonych od miasta lub sąsiadujących z małym miastem, nastąpiło zmniejszenie gęstości zaludnienia średnio o 2,0%.

Przykłady gmin o korzystnie wyróżniającej się sytuacji demograficznej potwierdzają pozytywny wpływ dużych miast na Warmii i Mazurach na otaczające je tereny wiejskie. W takich gminach, jak np. Dywity, czy Jonkowo, położonych

w najbliższym sąsiedztwie Olsztyna, a równocześnie na terenie atrakcyjnym przyrodniczo, obserwujemy wyraźną rezygnację z agrarnego ich charakteru. Korzystne warunki dla budownictwa mieszkaniowego, zwłaszcza dla mieszkańców Olsztyna, idą w parze z podtrzymywaniem unikalnej aktywności kulturowej (artystycznej) mieszkańców. Takie połączenie bardzo różnych funkcji jest na wsi możliwe tylko wówczas, gdy staje się ona atrakcyjna nie tylko dla dotychczasowych jej mieszkańców, ale również dla osób np. z położonego w pobliżu miasta.

Przykładem regresu demograficznego może być natomiast 12 gmin bezpośrednio sąsiadujących z Rosją. Ich położenie oraz typowo rolniczy charakter spowodowały, iż gęstość zaludnienia obniżyła się w badanym okresie średnio o 6,5%. W 11 gminach liczba mieszkańców spadła (wzrosła tylko w gminie wiejskiej Braniewo). Z tej grupy najbardziej wyludniły się tereny wiejskie w gminach: Sępólno (-11,9%), Węgorzewo (-11,0%), Banie Mazurskie (-10,4%), Dubienniki (-10,2%). Należy też wspomnieć, że wszystkie z wymienionych gmin charakteryzowały się już w latach 1989/1991 najniższym poziomem gęstości zaludnienia.

Podsumowanie i wnioski

Z przeprowadzonych badań wynika, że okres transformacji systemowej, czyli równoległe postępujące trzy procesy społeczno-gospodarcze: demokratyzacja systemu politycznego, wprowadzenie gospodarki rynkowej oraz integracja Polski z Unią Europejską, odgrywają istotną rolę w przemianach demograficznych na wsi, o czym świadczy przykład wsi położonych na Warmii i Mazurach. Najbardziej ogólna konstatacja sprowadza się do stwierdzenia, że miniony okres 17 lat to wyraźna polaryzacja lokalnych warunków życia na wsi. Z jednej strony obserwujemy bardzo korzystne zjawiska, które w efekcie owocują napływem ludności na wieś, a z drugiej – na innych terenach – wyraźnie widoczny jest odpływ mieszkańców.

Główną przyczyną takiego stanu jest reakcja mieszkańców na lokalne warunki życia. Jeśli warunki są satysfakcjonujące, to obserwujemy nawet wzrost liczby mieszkańców na wsi. Jeśli natomiast – z różnych przyczyn – warunki te nie są zadowalające, a równocześnie w otoczeniu zewnętrznym (krajowym lub zagranicznym) pojawiają się możliwości ich poprawy, to znajduje się coraz więcej chętnych do opuszczenia dotychczasowego miejsca zamieszkania. Należy sądzić, że w zbliżającej się perspektywie czasowej procesy polaryzacji wsi będą się nasilać. Rezultatem wzrostu gospodarczego, będzie m.in. szybszy rozwój miast, można więc oczekiwać wzmożonego napływu ludności do najbardziej dynamicznych ośrodków miejskich. Już dzisiaj bezrobocie w takich miastach, jak Warszawa, Wrocław, czy Poznań nie przekracza 5%. Wejście do Unii Europejskiej otwiera przed naszymi rodakami zagraniczne rynki pracy, a zarobkowe wyjazdy zagraniczne już w roku 2011 zostaną w pełni prawnie usankcjonowane we wszystkich krajach członkowskich Wspólnot Europejskich.

Z bardziej szczegółowych badań wynikają następujące wnioski:

1. Tereny wiejskie, które można uznać za najbardziej obiecujące cywilizacyjnie oraz gospodarczo rozwinięte położone są wokół dwóch największych miast w regionie (Olsztyn i Elbląg). W korzystnej sytuacji znajdują się też wsie sku-

- pione w strefie oddziaływania takich miast jak: Iława, Ostróda i Nowe Miasto Lubawskie. W tej, południowo-zachodniej, zachodniej oraz centralnej części województwa, gęstość zaludnienia wsi niejednokrotnie wyraźnie przewyższa średni poziom krajowy, a w okresie minionych 17 lat można było zaobserwować tam nawet zwiększenie liczby mieszkańców na niektórych terenach wiejskich.
2. W regionie Warmii i Mazur istnieją także tereny wiejskie, które mogą być zaliczone, nie tylko do cywilizacyjnie stagnacyjnych, ale wręcz do opóźnionych w rozwoju. Są to przede wszystkim wsie położone w znacznej odległości od miast, zwłaszcza tych dużych oraz skupione wokół miast mniejszych. Zalicza się do nich też większość terenów wiejskich, wyróżniających się niską gęstością zaludnienia. Geograficznie tereny te zlokalizowane są przede wszystkim w pasie nadgranicznym z Rosją oraz we wschodniej części regionu. Na uwagę zasługuje również fakt, iż w strefie tej znajdują się dwa miasta (Korsze i Reszel) o porównywalnej skali odpływu ludności z sąsiadujących terenów wiejskich.
 3. Region warmińsko-mazurski należy do grupy województw o najniższym stopniu urbanizacji. Brak jest miast dużych (powyżej 100 tys. mieszkańców), które – jak wynika z badań – pozytywnie wpływają na otaczające je obszary wiejskie. Ten ważny czynnik przyczynia się do upośledzenia warunków życia na wsi w całym regionie.
 4. Z przeprowadzonych badań wynika, że odmienne warunki życia na terenach wiejskich sprzyjają zróżnicowanym przemianom demograficznym. Zarysował się pod tym względem wyraźny podział na bardziej korzystne usytuowanie obszarów wiejskich w zachodniej, południowo-zachodniej oraz częściowo centralnej części regionu oraz na bardziej upośledzoną część północną i wschodnią. Uzyskane wyniki wymagają jednak potwierdzenia w toku dalszych badań, w tym również bardziej szczegółowej analizy procesów migracyjnych.

Literatura:

1. Bański J.: Przestrzenny wymiar współczesnych procesów na wsi. *Studia Obszarów Wiejskich*, nr 9, PTG, IGiPZ PAN Warszawa 2005.
2. Bański J.: *Geografia polskiej wsi*. PWE Warszawa 2006.
3. Eberhardt P.: Regiony wyludniające się w Polsce. *Prace Geograficzne IGiPZ PAN*, nr 148, 1989.
4. Fijałkowski G.: Narodziny nowej polityki rozwoju obszarów wiejskich. *Studia i Prace, Kolegium Ekonomiczno-Społeczne SGH* nr 9, Warszawa 2006.
5. Frenkel I.: Ludność, zatrudnienie i bezrobocie na wsi – dekada przemian. IRWiR Warszawa 2003.
6. Frenkel I.: Tendencje demograficzne na obszarach wiejskich /w:/ *Polska Wieś* 2006. Raport o stanie wsi. FDPA, Warszawa.
7. Gorlach K.: *Socjologia obszarów wiejskich – problemy i perspektywy*. Scholar, Warszawa 2005.
8. GUS: *Roczniki statystyczne województw: olsztyńskiego, elbląskiego, suwalskiego, ciechanowskiego, toruńskiego*. 1991.
9. GUS – strona internetowa (www.stat.gov.pl) – czerwiec 2006.